

Ókori gazdasági rendszerek és a 2008-as világválság

Prekovits András

Jelen cikk megírását két ok motiválja. Az egyik, hogy éppen csak kilábalunk az elmúlt hatvan év legsúlyosabb gazdasági válságából, aminek eredményeként a világgazdasági rendszerünk sok tekintetben rekonfigurálásra került és kerül mind a mai napig. Az ilyen rekonfigurációhoz nélkülözhetetlen az a jövőkép, amibe a mostani rendszert el szeretnénk juttatni. Ehhez az alkotó tevékenységhez elengedhetetlen, hogy a múlt tapasztalataira támaszkodjunk, nehogy a mostaninál rosszabb helyzetet idézzünk elő beavatkozásunkkal. Vagyis ez a cikk egyfelől megkísérli, hogy az egyes ókori gazdasági rendszerek ismertetésével a gazdaság működésére vonatkozó általános törvényszerűségeket mutasson be, melyek hasznosíthatók a mostani gazdasági rendszer optimálisabb jövőbeni működésének eléréséhez. A cikk megírásának másik oka pusztán az ismeretterjesztés, vagyis hogy azok, akik érdeklődnek az ókor, a gazdaságtörténet és a gazdaságtudományok iránt, új összefüggésekre lelhessenek e munkában, ami szándékom szerint hozzásegít múltunk, emberi együttélésünk és gazdasági formáink jobb megismeréséhez és megértéséhez.

DR. PREKOVITS ANDRÁS abszolvált PhD-hallgató, európai jogi szakjogász, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, jogász-közgazdász, Budapesti Corvinus Egyetem (andras.prekovits@gmail.com).

Polgári Szemle · 7. évfolyam 5–6. szám

Az ókorra vonatkozóan rengeteg adat áll rendelkezésünkre. Ezeknek forrásai a régészeti leletektől az ókori szerzők munkáin át a jelenkori szerzők munkáiig terjed. Jelen cikkem megírásakor én elsősorban a másodlagos forrásokra, vagyis a jelenkori szerzők munkáira támaszkodtam, mivel ezen szerzők egész pályafutásukat annak szentelték, hogy az egyes ókori társadalmakat a mai kor emberének bemutassák. Természetesen a múlt történéseinek biztosra menő rekonstruálása lehetetlen, így a múlt egyes eseményeinek megítélésében sem a történelemtudomány, sem a közgazdaságtörténet-tudomány, sem a jogtörténet-tudomány művelői között nincs teljes egyetértés. Én a témánk szempontjából azokat a nézőpontokat és összefüggéseket fogadtam el és vettem át, amik az egyes tudományos körökben mostanság a leginkább elfogadottak, és megtörténtük racionálisan magyarázható. Vagyis ez a munka is sok esetben csak egy hipotézis, aminek állításai támadhatók és meghaladhatók, viszont – hitem szerint – ezáltal is közelebb visz bennünket ahhoz, hogy a jelen gazdasági viselkedésünk alakítását tágabb ismeretek alapján, racionálisabban végezzük.

Amit a cikkben célul tűztem ki, az, hogy bemutassak az ókorból a nyugati civilizáció szempontjából néhány meghatározó gazdasági rendszert. Ezek Mezopotámia, Egyiptom, Athén, Spárta és Róma gazdasági rendszerei lesznek. Nem törekszem arra, hogy ezeknek a teljes fejlődését, illetve a teljes gazdasági vertikumát bemutassam, hanem csak válogatva, néhány számunkra releváns társadalmi-gazdasági korszaknak a dinamikus ismertetése a célom, elsősorban a főbb gazdálkodási szervezeti formák és ezek interakcióinak ismertetésével. Úgy hiszem, hogy ezáltal jobban megérthetjük, hogy az egyes társadalmak miért érhetik el azt, amit elérnek, illetve válságaikat és összeomlásaikat mi idézheti elő.

ÁLTALÁNOS MEGÁLLAPÍTÁSOK

Mielőtt az egyes gazdasági rendszereket külön-külön elkezdenénk tárgyalni, néhány általános megállapítást kell tennünk, mely az ókor összes most tárgyalandó társadalmára igaz, és amelyek miatt azok alapvetően különböztek a mi jelenbeli, elsősorban közép-európai viszonyainktól. Az első és legfontosabb, hogy ezek a társadalmak *mediterrán társadalmak voltak*, szemben a mi magyar társadalmunkkal, amely mindeddig kontinentális és/vagy sztyeppei környezetben élt. A mediterrán környezet következménye,

Prekovits András – Ókori gazdasági rendszerek és a 2008-as világválság

hogy ott nincs a mi fogalmaink szerinti kemény tél, másfelől pedig, hogy a víz (a tenger és a folyók) az egymástól több ezer kilométerre lévő településeket is képes viszonylag könnyen összekötni. A kemény tél hiánya jóval könnyebb és olcsóbb gazdálkodást tesz lehetővé, elég itt csak arra gondolni, hogy nem kell olyan jelentős téli fűtésről gondoskodni, mint nálunk, továbbá, hogy a táj sem változik behavazott pusztává, amin semmilyen táplálékforrás nem található. (Mennyivel olcsóbb lenne Magyarországon az életünk a havi gázzámlák nélkül, és a télire való élelem kisebb raktározási költségei mellett!) Az egész mediterráneumról elmondható, amit Alfred Zimmern a görögökről írt, hogy nem kellett éjjel-nappal dolgozniuk, és hogy a rossz idő miatt sem kellett szinte fél évet benn tölteniük a házban. Ez azután – elsősorban a görögök esetében, de a többi nép esetében is elmondhatóan – azt eredményezte, hogy folyton az utcán levő „political animal”-ekké váltak,¹ ami a társas viselkedés és az üzleti kapcsolatok intézményesülése szempontjából elengedhetetlen tényező volt. A mediterráneum másik nagy előnye a vízi közlekedés által lehetővé váló, nagy volumenű és olcsó szállítás. Ez az állítás igaz mind a tengerekre, mind a folyókra, nem véletlen, hogy az ókor összes nagy civilizációja víz mellett jött létre. Az európai kontinens belsejében lévő területek a 19. századi vasútépítésekig még csak közelébe sem értek annak az áruforgalom-lebonyolító képességnek, amit a vízi szállítás lehetővé tesz. Sajnos, ránk, magyarokra nézve ez az állítás továbbra is igaz, ugyanis azáltal, hogy nem tenger mellett élünk, számunkra a távolsági szállítás fajlagosan mindig többbe fog kerülni, mint a tengerhez kapcsolódó területek esetében.

A mediterrán sajátosságon túllépve, a második fontos tényező, ami- ben az ókori társadalmak eltérnek a miénktől, hogy a mi szintünkhöz képest alapvetően *mélyszegénységben élő, vidéki, elsősorban mezőgazdaságból élő* társadalmak voltak.² Az senkit ne tévesszen meg, hogy Mezopotámiára, Athénre vagy Rómára gondolva egy várost látunk a szemünk előtt a maguk zikkurataival, fellegváraival, colosszeumaival és tógába öltözött patríciusaival. Ez csak az adott civilizációnak és társadalomnak mint jéghegynek csúcsa volt. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az ezekben a számunkra emlékezetes és nagy hírű városokban élők létszáma soha nem haladta meg a teljes civilizációban élő népesség maximum 10%-át, és még ezeknek az embereknek az életmódja is szorosan kapcsolódott ahhoz az életformához, amit mi vidéki, elsősorban mezőgazdaságra épülő

Polgári Szemle · 7. évfolyam 5–6. szám

életmódnak nevezünk. Az a tény, hogy a társadalom jelentős részének gépesítetlen mezőgazdasági munkából kellett betevőjét előteremtenie, magával hozta ennek a többségi rétegnek a nagyon alacsony, nyomor-szint közeli kibocsátását.

A harmadik fontos különbség a mai viszonyainkhoz képest az *áruter-melésnek* és az ehhez szorosan kapcsolódó *pénzgazdálkodásnak* a kérdése. Főszabályként le lehet szögezni, hogy az ókori társadalmak mindenkori lakóinak többsége nem piacra termelő áruter-melést folytatott, hanem családi és falugazdálkodás keretében önellátó volt. Áruter-melés elsősorban a városi központokban és azok körül alakult ki, összállami szinteken azonban ezek aránya messze elmaradt az önellátásra épülő gazdálkodás arányaihoz képest. Az áruter-melés kialakulását több tényező nehezítette. Az első, hogy kínálati oldalról nézve az ókori gazdaságok GDP-je elsősorban mezőgazdasági és abból származó, vagy ahhoz kapcsolódó termékeket (gabona, olajbogyó–olaj, szőlő–bor, kerámia, bőr) tartalmazott. Ezek túlnyomó része családi és falugazdálkodás keretein belül előállítható volt, így nagyfokú specializációt nem igényeltek. Áruter-melés azon termékek körében alakult ki elsősorban, melyeknek termelése során a családi szükségletet jóval meghaladó output jött létre, és amelyekre folyamatos kereslet mutatkozott, vagyis rentábilis megtérülése biztosítható volt. Ilyen tipikusan az olaj és a bor.³ Ezen termékek kereskedelmének lehetőségét azonban tovább nehezítette a szállításból fakadó akadályok (rossz utak, kezdetleges szállítási eszközök, rablóbandák, kalózsok), valamint a pénzgazdálkodás kezdetlegességei. Ez utóbbi esetében elég csak arra gondolnunk, hogy a pénzürmék csak a Kr. e. 6. században terjedtek el Lüdiából, addig egyéb értékmérőket használtak, például ezüstöntecset Mezopotámiában.⁴ Még a vert pénz sem tudta kiküszöbölni azonban azt a kockázatot, hogy az értékmérőként használt eszköz tényleges értéke infláció vagy manipuláció által nem egyezett annak névleges értékével, ami szintén a kereskedelem ellen hatott. Mai gazdaságaink azért lehetnek áruter-melők, mert olyan ipari termékeket és szolgáltatásokat állítanak elő, amiket már házi szinten nem lehet előállítani, valamint olyan szállítási útvonalaink és eszközeink vannak, melyek a termelési és fogyasztási helyek összekapcsolását lehetővé teszik. Ehhez járul még nélkülözhe-

Az áruter-melés kialakulását több tényező nehezítette.

Prekovits András – Ókori gazdasági rendszerek és a 2008-as világválság

tetlen feltételként a mai fejlett monetáris pénzgazdálkodásunk, ami alacsony inflációjú, konvertibilis fizetőeszközökkel lehetővé teszi, hogy ne csak kézzel fogható árukat kelljen elcserélnünk egymással, hanem beiktatva egy további eszközt, a pénzt, áruinkat egy jövőbeni fizetési ígéretre cseréljük el.

MEZOPOTÁMIA GAZDASÁGI RENDSZERE

Mezopotámia írásos történelme az őskorba nyúlik vissza, és majd 4000 évet fog át. Ebből az időből bennünket elsősorban a kezdetektől az Óbabiloni Birodalom végéig (Kr. e. 1595-ig) terjedő időszak érdekel. A gazdálkodás kezdeti szakaszát jól ragadja meg Josef Klíma, akinek megfogalmazása szerint miután a mezopotámiai ember lejött a hegyekből, felismerte, hogy egymagában képtelen megbirkózni a természet erőivel, és létrehozta az első *faluközösségeket*.⁵ Ez az állítás nagy valószínűséggel még akkor is igaz, hogyha nem egy szempillantás alatt létrejövő folyamatról volt szó, és az első települések létrejöttének időpontja kérdéses. (Annyi bizonyos, hogy Jerikóban már Kr. e. 6750 körül neolitikus település létezett.)⁶ Mezopotámia történelmének kezdetén tehát nagy valószínűséggel faluközösségek formájában történt az elsősorban önálló gazdálkodás. A faluközösségi gazdálkodási forma meghaladását és egy magasabb szintű gazdálkodási szerveződés létrejöttét két dolog tehetné szükségessé. Az egyik – szinte biztosan –, hogy délen az áradást igazítani kellett a mezőgazdasághoz,⁷ ami a csatornarendszerek kiépítésén és állandó karbantartásán keresztül koordinált és nagy munkaintenzív beruházásokat tett szükségessé. A másik indok véleményem szerint, hogy mivel Mezopotámia nyersanyagban szegény volt, és ezekből állandó behozatalra szorult,⁸ ezért a távolsági kereskedelem folytatása sem volt gyakorolható pusztán faluközösségi keretek között. A távolsági kereskedelemben betöltött szerepet igazolja, hogy az összes első „államalakulatok” az Indiát a Brit-szigetekkel összekötő kereskedelmi útvonal mellett feküdt. Így Uruk tartotta kézben a Perzsa-öböl és az Iráni-hegyvidék kereskedelmét, Kis az északi kereskedelmet, vagyis a fémbehozatalt ellenőrizte, Ur pedig a legkedvezőbb fekvésű kikötővel rendelkezett, amely település a Kr. e. 27. században épp azzal indult fejlődésnek, hogy az északi kereskedelem áttevődött délre, vagyis a tengerre, az északi Kis városának egyidejű hanyatlása mellett.⁹ A Kr. e. 2076 és

Polgári Szemle · 7. évfolyam 5–6. szám

2007 közötti sumer nagyhatalom korában, melyet Ur városának 3. dinasztiaja teremtett meg, Ur a tengeri kereskedelmére alapozva tudta egész Mezopotámiát meghódítani, azáltal, hogy biztosítva volt számára a rendkívüli katonai fontosságú réz beszerzése.¹⁰

Az első, magasabb szerveződési szintű gazdálkodási egységek (történelemtudomány által használt kifejezésben oikoszok) kialakulása tehát ezen okokra vezethető vissza. Szinte biztosra vehető, hogy az első *oikoszok* a templomgazdaságok voltak. Ezt az támasztja alá, hogy a palotagazdaságok csak később jöttek létre, és ez utóbbiak támadták meg a templomgazdaságok hegemoniáját hozzávetőleg Kr. e. 2700 körül, mely két gazdálkodási egység közül a palota jött ki győztesen, és rendelte uralma alá a templomot. A faluközösségektől az oikoszok kialakulásáig terjedő idő alatt mehetett végbe a *magántulajdon* kialakulása úgy, hogy a közösség erős emberei egyre több ingatlant és állatot hasíthattak ki a faluközösségi javakból. Ez a magánosodás szolgálhatott további alapul először a templom-, majd a palotagazdaságok kialakulásában, melyek azután vindikálták maguknak a jogot, hogy ők a közösségi szükségletek elsődleges kielégítői.

Az egyes városállamokban és a hozzájuk kapcsolódó területeken a tulajdonosi struktúrák gazdag tárháza alakult ki. A legnagyobb tulajdonosok és termelők a nagy szervezetek voltak, ők foglalkoztatták a város lakosságának túlnyomó részét,¹¹ kereteiken belül a mezőgazdasági termelés mellett kisipari termelés is folyt (fazekasság, szövés-fonás, sörfőzés és olajkészítés, kőfaragás, fémművesség, famegmunkálás).¹² Mezőgazdasági és kisiparos magántulajdonosi vállalkozók léteztek, ők elsősorban a nagy szervezetek beszállítói lehettek. A magánzók értékesítési lehetőségei annyiban voltak korlátozottak, hogy a tudomány mai állása szerint árutermelést csak a palota és a templom végzett, egyéb piacok nem léteztek.¹³ Ez könnyen magyarázható azzal, hogy a kereskedési jog „állami” monopólium maradt (ilyenekkel még a középkorban és az újkorban is bőven lehet találkozni), és jóllehet a magántulajdont nem számolták fel, az azzal történő gazdálkodást egy kötelező „állami” mederbe terelték. Aki nem családi vagy faluközösségi gazdálkodás keretében volt önálló, annak valamelyik nagy szervezethez kellett csatlakoznia, hogy szükségleteit redisztribúció formájában kielégíthesse. Azért hogy itt nem pusztán egy újraelosztáson alapuló központi tervgazdálkodásról lehetett szó, hanem „egyéb piacoknak” léteznie kellett, azt az a tény támasztja alá, hogy

Prekovits András – Ókori gazdasági rendszerek és a 2008-as világválság

a magánjogi jogviszonyok széles tárháza alakult ki, például: hajóbérlet, hitel, kezesség, kereskedelmi ügynökségek saját bíróságokkal.¹⁴ Nem véletlenül írja Josef Klíma, hogy a kereskedelmi ügyletek kezdeteit nem Görögországban kell keresnünk.¹⁵ Ez pedig azt bizonyítja, hogy Mezopotámia gazdaságának megítélése nem lezárt, ott további kutatásokra lenne szükség, hogy róla kellőképpen árnyalt képet kaphassunk.

A mezopotámiai gazdasági modell, ami a III. Uri dinasztia idejére kialakult, mindenképpen figyelemre méltó. Ur városának a lakossága elérte a

... Ur városának a lakossága elérte a 250–360 ezer főt ...

250–360 ezer főt,¹⁶ egész Mezopotámiában elterjedt az urbanizáció, és az egyes városok intenzív kereskedelmi kapcsolatba kerültek egymással és más távoli területekkel.

Emellett magas fokra jutottak a tudományok és a művészetek is. Kr. e. 2000 környékére azonban a térség éghajlata melegebbé vált, népvándorlásra késztette a nomád amurrukat, akik a gazdag urbanizált területek felé indultak. Ennek a nyomásnak a birodalom nem tudott ellenállni, széthullott, és romjain mindenhol az amurruk jutottak uralomra, miután kifosztották azt.¹⁷ A térség központja Babilonba tevődött át, ahonnan majd csak Hammurápi (Kr. e. 1792–1750) tudja uralkodásával a korábbi szintre emelni Mezopotámiát. Gazdaságpolitikája sokban hasonlított a korábbiakra. Nyitott külkereskedelem-politikát folytatott, és erős centralisztikus tevékenységet valósított meg, mely a katonaságra épült. Ez idő alatt a magántulajdon erősödése figyelhető meg, ami az árutermelés és a verseny fokozódását hozta magával. Ennek nem kívánt velejárója az adósrabszolgaság terjedése, ami ellen hathatós állami beavatkozásokat kellett eszközölni (pl. ár- és bérszabályozás). A birodalom Hammurápi uralkodása végén gyakorlatilag megszűnt, erősebb uralkodó híján visszasüllyedt a sokközpontú, gazdasági egység nélküli terület szintjére¹⁸, mely már nem tartotta elsődlegesnek a külkereskedelmet, és – többek között – ezáltal városai dezurbanizálódtak.¹⁹

EGYIPTOM GAZDASÁGI RENDSZERE

Az ember természetes állapota a szabad kereskedelem. Erre Egyiptom történelme ékes bizonyítékul szolgál. Egyiptom északi részén ugyanis,

Polgári Szemle · 7. évfolyam 5–6. szám

ahol nem alakult ki az Óbirodalmat megelőzően (Kr. e. 2635–2155) erős centralizált kormányzat, a városok aktív külkereskedelme végig megfigyelhető. Ezzel szemben délen, ahol a csatornákhöz erős központi kormányzat kellett, ugyanezzel a jelenséggel nem találkozunk.²⁰ A centralizációnak meg is lett az eredménye, délen a szabályozott mezőgazdaság miatt nőtt a népsűrűség, és ezáltal dél meghódíthatta északot. A délről jövő győztesek akarata érvényesült országszerte, ezért ezt követően Egyiptom – néhány kivételtől eltekintve – körülbelül 2500 éven keresztül zárt, külkereskedelem nélküli, központi gazdaságpolitikát folytatott. Zártság, önellátás és/vagy központosított újraelosztás áru-termelés nélkül, cserekereskedelemmel. Röviden ezek az egyiptomi gazdálkodás főbb jellemzői, amely sajátosságaiban alapjaiban különbözött a mezopotámiaitól.

Földrajzi adottságait tekintve Egyiptom egy tekintetben sokkal szerencsésebb helyzetben volt az ókor összes többi államához képest, ez pedig mezőgazdasága volt, melynek fejlődéséhez a Nílus rendszeres áradása jelentősen hozzájárult. Az áradás jótékony hatását nem szabad azonban túlbecsülnünk, és a hérodotoszi mondást is – miszerint Egyiptom a Nílus ajándéka – helyén kell kezelnünk, ugyanis az áradást hatalmas munkamennyiségnek kellett megelőznie és követnie.²¹ Az egyiptomiak mindenesetre annyi könnyebbséggel rendelkeztek a mezopotámiaiakkal szemben, hogy nem kellett olyan mennyiségű csatornarendszert kiépíteniük, mint közel-keleti társaiknak, ez pedig jelentősen csökkentette az egy főre jutó mezőgazdasággal összefüggésbe hozható munkamennyiséget. Az eredmény kézzelfogható volt: a fennmaradó időben piramisokat lehetett építeni, úgy, hogy közben Egyiptom lakossága jóval meghaladta a környező területek népességét (a római hódításkor 7 millióan lehettek).

A gazdálkodási szervezeti formák struktúrája jóval egyszerűbb volt, mint Mezopotámiában. „Kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy az egész ország a fáraó magántulajdona volt. De ez így természetesen nem igaz. Csak a királyi birtok túlsúlyáról beszélhetünk. A termést a királyi háztartásokba (oikosz) szállították, majd innen történt ennek újraosztása. Innen látták el nyersanyaggal és élelemmel a kézműveseket, a bányákban és az építkezéseken dolgozókat. Az oikosz biztosította a szentélyek papjainak ellátását is. [...] A parasztság többsége a királyi birtokteszten dolgozott.”²² A királyi birtokok és az azokon történő munkavégzés

Prekovits András – Ókori gazdasági rendszerek és a 2008-as világválság

térnyerése összefüggött azzal, hogy a faluközösségek már az Óbirodalom idején felbomlottak, és a felszabaduló területek vagy ez előbbi gyarapították, vagy magántulajdonba mentek át, anélkül azonban, hogy egy kisparaszti osztály létrejöttéről beszélhetnénk. Ezen tulajdoni formákon túl léteztek még állami szolgálati birtokok, halotti papoknak adott földek és síralapítványok. Már ebben a korban jelentkezett, hogy a parasztok egy része a föld tartozékává vált, tehát kialakult az államszerveződésnek egy feudális jellege.²³

Az, hogy az erőteljes állami centralizációnak nemcsak jótékony hatása lehetett, hanem az könnyen a visszajára is fordulhatott, ha a központi hatalom meggyengült, jól mutatja a VII. dinasztia alatt fellépő zűrzavar. Ebben az időben ugyanis a központi hatalom gyengülésével a tartományi urak erősödtek meg, és új gazdasági koncepciójuk megvalósítása során – ami inkább az egymás elleni háborúskodásban öltött testet – elhanyagolták a csatornákat, így a gazdasági ellátás akadozni kezdett. Ennek következtében délen nem jutott elég élelem, és éhezés vette kezdetét. Ez vezetett el a hérakleopoliszi lázadáshoz, amelynek során a szegények kifosztották a gazdagokat, és a vallás az állammal megszűnt. Ebből az időből származik a mondás, hogy „fogyaszd el a vagyonodat vidáman!”²⁴

ATHÉN ÉS SPÁRTA GAZDASÁGI RENDSZEREI

Amikor Athénre gondolunk, akkor a Kr. e. 450 körüli klasszikus Athént látjuk szemünk előtt az Akropolisszal és Periklésszel, mely város a hajóflottájával uralta az Égei-tengert, és lebonyolította a térség kereskedelmének jó részét. Egy olyan „birodalom” fővárosát látjuk tehát magunk előtt, amelyik a kereskedelem által képessé vált arra, hogy az ókori világ legmaradandóbb építészeti, tudományos és művészeti értékeit hagyja az utókorra. Esetében tehát – Mezopotámiához hasonlóan – egy szabad kereskedelemre épülő, nyitott gazdasági rendszer körvonalazódik ki előttünk, legalábbis a Kr. e. 450 körüli időt illetően. Ez a megállapítás nagyjából helyénvaló is, a lényegét jól megragadja, néhány kiegészítést azonban hozzá kell fűznünk.

Az első, hogy Athén esetében a pénzgazdálkodás megjelenése – ami a Kr. e. 600-as évekre tehető – alapvetően megváltoztatta a gazdaság szerkezetét. Ahogy a többi ókori társadalom esetében láttuk, az athéniak is elsősorban mezőgazdaságból éltek, már akkor is, mielőtt letele-

Polgári Szemle · 7. évfolyam 5–6. szám

pedtek volna, és Athénről mint városról egyáltalán beszélhetnénk. A letelepedés után is ezt a gazdálkodási ágat űzték elsősorban, olyannyira, hogy még Arisztotelész és Platón is a mezőgazdasági munkát tartotta a görög családapák megfelelő elfoglaltságának.²⁵ A pénzgazdálkodás megjelenéséig a földet nem tekintették magántulajdonnak, hanem az törzsi – nemzetségi – családi tulajdonban volt, mely tulajdoni rend a pénzgazdálkodással változott át magántulajdonra épülő tulajdoni renddé. Ez úgy mehetett végbe, hogy a pénz bevezetése lehetővé tette, hogy a kereskedők lenyomják a mezőgazdasági termékek árát, és így a mezőgazdaság kevésbé rentábilis beruházási formává vált. (Addig ugyanis, amíg az árukat közvetlenül cserélték, az egyes mezőgazdasági termelők jobb alkupozícióban voltak, és reálértéken több javat kaptak terményükért.) Mivel a mezőgazdaság esetében nyereség helyett egyre inkább veszteség keletkezett, ezek kompenzálására hiteleket kellett felvenni, mely hiteleket nem lehetett úgy biztosítani, hogy a föld, amelyre felvették, egy család vagy egy nemzetség közös tulajdonában van.²⁶ Szükségessé vált ezen földek „tagosítása”, Zimmern szerint így jöhetett létre a magántulajdon. Ésszerű folyamatnak tűnik, akárcsak a mezopotámiai magántulajdon kialakulása, ahol a nemzetség erős emberei érezhették úgy, hogy egyes javak gazdálkodásában nem kívánnak mással osztozni, és azokat saját használatba vették. A földművesek mellett kezdetektől fogva jelen voltak az athéni társadalomban a pásztorkodásból élők, akiknek egy része rablásból egészítette ki jövedelmét. A pásztorokból, rablók, kalózból fejlődött ki a kereskedők egy szűk rétege, akik a távolsági kereskedelem során jelentős haszonkulccsal dolgozhattak, különösen abban az esetben, ha az áruhoz a beszerzési ár alatt jutottak hozzá, sok esetben úgy, hogy ezeket a javakat egyszerűen ellopták. Épp a rablásoktól és a kalózsoktól való félelem miatt épültek a városok a szárazföldek belsejébe, hiszen a tengerek gyors felvonulási és menekülési útvonalat jelentettek a nemkívánatos vendégek számára, akik közvetlen tengerparti csatlakozás esetén sokkal több árut lettek volna képesek magukkal vinni.²⁷ A pénzgazdálkodás tette tehát lehetővé Athén számára, hogy mezőgazdasága mellé kereskedelmét is felfejlessze. Felmerül a kérdés, hogy miért lettek az athéniak kereskedők, ha egyébként a mezőgazdaságot tekintették a görög néplélekhez legközelebb álló gazdasági tevékenységnek? A válasz olyan gyakorlatias, mint az athéniak maguk: a civilizációjukhoz és életmódjukhoz pénz kellett, tehát nemcsak a pénzért

Prekovits András – Ókori gazdasági rendszerek és a 2008-as világválság

magáért kereskedtek.²⁸ Végcélként a család, a haza, és a természettel és kozmoszsal való összhang lebegett a szemük előtt. Az ógörög rend szó is egyébként egyezik a világ szavukkal.²⁹

A második fontos megállapítás, hogy az athéniak bármennyire is demokraták voltak, és a demokráciát tekintették a gazdasági szabadság biztosítékának,³⁰ dőreség a Kr. e. 478-tól kiépülő athéni szabadkereskedelmi birodalmat pusztán a felebaráti szeretet és a parnasszusi magasztos elvek alapján létrejött szerveződésnek tekinteni. Tény, hogy az athéniak számára az univerzális szabadság cél volt,³¹ ezt a szabadságot azonban úgy biztosították a többi fél számára, hogy ebből az athéniak nagyon jól jöttek ki. Elég itt arra gondolni, hogy ebben az időben az összbirodalom menedzselése azt tette lehetővé, hogy a 44 000 athéni polgár egyharmada az állam szolgálatában állt, amely munkaerő a monumentális építkezéseknek és a katonai flotta megteremtésének lett az alapja.³² Vagyis ez a gazdasági struktúra lehetővé tette, hogy az athéni társadalom mentesítse férfi polgárainak harmadát a közvetlenül a létfenntartást szükségessé tevő javak előállításától, ami még a mai viszonyok között is kimagasló teljesítmény. Erre egyetlen más görög társadalom sem volt képes abban az időben, ezért tartom helyénvalónak azt az állítást, hogy azáltal, hogy az athéniak a görög föld szinte kizárólagos építési, harcászati és kereskedőspecialistái lettek, nagyon jól jöttek ki abból, hogy felvállalták a görög világ vezetését. Az pedig, hogy ennek a vezetésnek az elfogadása a többi görög polisz részéről sem volt sokszor minden kényszerből mentes, sok forrásban megtalálható.

Spárta gazdasági rendszere gyökeres ellentéte volt az athéninak. Míg Athénben a Kr. e. 5. századra kialakult egy alapvetően szabadságra épülő nyitott piacgazdaság, addig Spárta gazdasági rendszere mindvégig maradt azon keretek között, ahogy létrejött, vagyis a helóták elvett földjein a spártaiak a rabszolga- vagy jobbágysorsba kényszerített helótákkal végeztettek mezőgazdasági munkát. Mivel egy spártaira hozzávetőleg 75 helóta jutott, ezért ez a rendszer csak úgy volt fenntartható, hogy a spártai állam erőteljes militáns jellemzőkkel bírt. Mivel a helóták gyermekeihez képest kevés volt a spártai gyerek, ez vezethetett el olyan kegyetlen szokásokhoz, mint az elrejtőzés néven ismertté vált nagykorúsági beavatás, melynek során az éretté vált spártai fiatalok legyilkolták a helótákat.³³ Mivel a rendszert alapjaiban rázhatta volna meg az athéni kozmopolita-liberális elveknek a spártaiak és a helóták körében történő elterjedése,

Polgári Szemle · 7. évfolyam 5–6. szám

ezért a spártai állam nem igyekezett intenzív kapcsolatokat fenntartani a külvilággal. Puritán és militáns életvezetésük szintén nem igényelte olyan árucikkek importját, amit ők maguk családi vagy állami gazdálkodási keretek között nem tudtak előállítani. Ezek vezettek el oda, hogy Spárta úgy maradt meg a történelem emlékezetében, mint a gazdasági bezárkózás és az egyszerűség-szegénység ókori iskolapéldája.

RÓMA GAZDASÁGI RENDSZEREI

Róma gazdasága hozzávetőleg a Kr. e. 9–8. századtól a Kr. u. 5–6. századig tart. Ezek a kronológiai határok kifejezésre juttatják azon nézetekkel való egyetértésemet, hogy Rómáról nem csak a Kr. e. 753 és Kr. u. 476 közötti időben lehet beszélni, hanem annak társadalmi-gazdasági története megelőzi és meghaladja ezeket az ismert történelmi határokat.³⁴ Vagyis Róma nem egy csa-

... a spártai állam nem igyekezett intenzív kapcsolatokat fenntartani a külvilággal.

pásra jött létre és szűnt meg ezekben az években, hanem ezen évek mintegy fő tartópillérei annak a hídnak, amit mi a római civilizáció korának nevezünk. Róma gazdasági rendszere ezen időszak alatt több rendszer-rekonfiguráción ment keresztül, mely átalakulások egy félkörívet írnak le. Megítélésem szerint alapvetően négy gazdasági rendszerrel beszélhetünk esetében: egy a kezdetektől a Kr. e. 2. századig tartó *városállami*, egy a Kr. e. 2. sz.-tól a Kr. u. 1. sz.-ig tartó *kezdeti globális*, egy a Kr. u. 1. és 2. század között *globális virágkora*, és egy a Kr. u. 3. sz.-tól a Kr. u. 6. sz.-ig tartó *kora feudális* gazdasági rendszerről.

Már a *városállami gazdasági rendszerre* is jellemző volt, hogy Róma egy multikulturális latin polisz volt, egy dinamizmussal telt olvasztótégely, mely település kialakulásában kezdetektől fogva jelentős szerepet játszott a kereskedelem. Ez a kereskedő jelleg egészítette ki az alapvető földművelést és a pásztorkodást.³⁵ Róma történelmének kezdetén az etruszk birodalom részeként kapcsolódott be a „világkereskedelembé”, mely tevékenységet elsősorban az etruszok végezték. Amikor Kr. e. 510 körül Róma függetlenné vált az Etruszk Birodalomtól, ez a kiválás a kereskedelmi tevékenység csökkenését is magával hozta, és majd csak a Kr. e. 3. században erősödött ismét, mely gazdasági aktivitás elvezetett a

Prekovits András – Ókori gazdasági rendszerek és a 2008-as világválság

Földközi-tenger nyugati medencéjének kereskedelmét ellenőrzése alatt tartó főníciai (latinul puenici) kereskedővárossal, Karthágóval kialakuló több mint egy évszázados konfliktushoz. Ebben az időszakban, ha volt is pénzgazdálkodás, akkor az az etruszk pénzérméken keresztül valósult meg, egyébként a gazdaságra elsősorban a cserekereskedelem volt a jellemző. A római esetében is elmondható továbbá, hogy társadalmára már a kezdetektől fogva alapvetően militáns jellegű volt. Ennek kialakulását az idézte elő, hogy Róma folyamatos védekezésre kényszerült szomszédaival és az Appennini-félszigetre betörő különböző törzsekkel szemben. Hódító politikát a gall betörés után, Kr. e. 379 után kezdett el folytatni, melynek célja az volt, hogy stabilizálja környezetét.³⁶ Az, hogy a hódítás nem csupán a létezését biztosította, hanem jó üzlet is volt egyben (erőforrásokat lehetett ugyanis ezáltal szerezni),³⁷ az hamarosan kiderült, és a háborúskodást Róma esetében mint gazdasági tevékenységet is fel lehet fogni. A hódításokat az is generálta továbbá, hogy az intenzív mezőgazdaság és a fakitermelés miatt talajerózió történt, és új földeket kellett termelés alá vonni.³⁸ Ebben az időben a gazdálkodás a mezőgazdaságban alapvetően családi vagy faluközösségi keretek között zajlott elsősorban önellátás formájában, az ipar és a kereskedelem szintén kisüzemi formák keretében zajlott. Alapvető állami érdek volt, hogy tulajdonnal a társadalom egy jelentős része rendelkezzen, hiszen a római hadseregben ez idő tájt csak vagyonnal rendelkező polgárok teljesíthettek szolgálatot.³⁹ A polgárok földdel való ellátása egyébként az egész köztársaság korában folyamatosan napirenden lévő politikai kérdés, akár csak az adórszolgálat megszüntetése. (Erre irányuló, részben sikeres kísérlet a Kr. e. 326-ban megalkotott Lex Poetitia.)⁴⁰

Róma gazdasági rendszerének átalakulása hozzávetőleg a pun háborúkkal kezdődött, és a Kr. e. 2. és 1. században ment végbe. Az új rendszert joggal nevezhetjük Róma *kezdeti globális gazdasági rendszerének*. A változás több szempontból érhető tetten. Az első, hogy Róma túllépett egy önálló városállam gazdálkodási keretein, és egy világgazdaságnak lett a fővárosa és irányítója.⁴¹ Ez a pozíció nemcsak azt tette lehetővé számára, hogy árukat importálhatott és exportálhatott az egész mediterráneumban, hanem hogy irányította és felügyelte a kereskedelmet és az egyes gazdaságokat az egész földközi-tengeri medence összes provinciájában. Vagyis ezután a rómaiak lettek azok, akik meghatározták, hogy Macedónia, Szíria, Egyiptom, Afrika provinciái kikkel léphettek, milyen

Polgári Szemle · 7. évfolyam 5–6. szám

jellegű és milyen volumenű gazdasági interakciókba. Vagyis Róma lett az, mely irányította az egész birodalom belső piacát, ami jelentős gazdasági potenciált biztosított számára és polgárainak.

A hódítások során ugyanakkor a gazdálkodás egyes szervezeti formái is átalakultak. Tömegével jelentek meg ugyanis az elsősorban keletről behurcolt rabszolgák, akiknek tömeges alkalmazása vált lehetővé nagy számuk miatt. Az olasz irodalomból és úti filmekből jól ismert vidéki villa típusa, a villa rustica, mely egy 40–50 főt – jórészt rabszolgákat – foglalkoztató, piacra termelő gazdasági középüzem volt, ebben az időben terjedt el és élte virágkorát. Ezekkel párhuzamosan léteztek tovább az önellátó kisbirtokok is, amik viszont nem rivalizáltak a villagazdaságokkal.⁴² Fontos hangsúlyozni, hogy a Kr. e. 2. és 1. században még nem alakultak ki a latifundiumok, viszont jelentős tulajdonkoncentráció ment végbe az egyes tulajdoni tárgyak tekintetében. Ipari nagyüzemek viszont már ekkor is léteztek (pl. kerámiaipar, textilipar).⁴³ A tulajdoni koncentráció ellen ebben az időszakban is számos intézkedés született. Egyik gyakori szokás volt az eladósodottakat új tulajdonhoz juttatni a gazdagok vagyonának egy részének terhére, viszont Praeneste szerint ez nem sok eredménnyel járt, mert a nagy földbirtokosok húsz év után ismét birtokba kerültek.⁴⁴

Fontos továbbá felhívni a figyelmet arra, hogy a rabszolga munkaerőt tévedés homogén és csak kegyetlen körülmények között tartott improduktív munkaerőnek tekinteni. Tény, hogy a rabszolgák egy része egész életét leláncolva és embertelen körülmények között töltötte. Ennek legkézzelfoghatóbb megnyilvánulásai a rabszolgalázadások voltak, amelyekhez hasonlókra az egész ókorban nem volt példa.⁴⁵ Ugyanakkor az is igaz, hogy a rómaiak – pragmatikus emberek révén – kialakították a munkateljesítmény javításának pszichológiai eszközeit is. Ennek megnyilvánulásai voltak a bilincsek kivonása a gyakorlatból és a rabszolgának kilátásba helyezett felszabadítás, akik felszabadítottként (liberi) beilleszkedhettek az adott város vagy térség társadalmába, és ilyen jövőképpel magasabb munkateljesítményt realizáltak.⁴⁶ A felszabadított rabszolgák voltak egyébként részben azok, akik hozzájárultak ahhoz, hogy Róma szellemisége a keleti eszmékkel folyamatosan frissüljön. Ezeknek hatására a rabszolgalázadások a császárkorban meg is szűntek.

A változások harmadik vonása az volt, hogy a pénzgazdálkodás elterjedésével megjelent az a gazdasági berendezkedés, amit mi kapitaliz-

Prekovits András – Ókori gazdasági rendszerek és a 2008-as világválság

musnak nevezünk. Ennek legjobb bizonyítéka a latinul negotiatornak nevezett foglalkozás megjelenése, mely elnevezése olyan tőkebefektetőt jelentett, aki a pénzét vagy a rá bízott vagyont a lehető legnagyobb haszonnal kívánta befektetni.⁴⁷

A kora császárkor, vagyis a Kr. u. 1. és 2. évszázad Róma politikai virágkorának, a pax romanának az időszaka. Ezt a korszakot nevezem *Róma*

**... a Kr. u. 1. és 2. évszázad
Róma politikai virágkorának,
a pax romanának az időszaka.**

globális virágkorának, ugyanis az egész birodalomban gazdasági fellendülés volt megfigyelhető, a provinciák városiasodtak, a kis- és középbirtokok jövedelmezőbbé váltak, valamint kiteljesedett a kereskedelem és a

pénzgazdálkodás. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy ez a „virágkor” csak az adott keretek között nevezhető virágkornak. A társadalom 90%-a ugyanis még ekkor is vidéken és mezőgazdaságból élt, a széles néptömegek élelmezése és az általános foglalkoztatottság, ami az ipari forradalmat elindította, fel sem merült.⁴⁸

Vita van a tekintetben, hogy ez a virágkor mitől ért véget, és miért indult el a birodalom már a 3. században a „feudális” szétagoltság útján, és lépett az általam *kora feudálisnak nevezett gazdasági rendszerbe*. Tény, hogy a pax romana ebben az időszakban megszűnt, mivel az állandó polgárháborúk és a külső betörések (germánok, alánok, roxolánok, gótok, hunok) aláásták a birodalom békéjét és belső kohézióját. Nem szabad elfelejteni, hogy hatalmas kiterjedésű, különböző kultúrájú és különböző államokból létrejövő „integrációról” volt szó, amit a jobb kormányozhatóság kedvéért már Marcus Aurelius idejétől kezdve is közigazgatásilag két részre osztottak. Ez a heterogén és komplex terület megfelelő központi és tartományi akaratok hiányában könnyen vissza tudott kerülni abba az állapotba, ahonnan indult: szuverén városállamok és királyságok viszályokkal teli térségévé.

Ami a szétagozódás szűkebb értelemben vett gazdasági okait illeti, itt magyarázó tényezőként kézenfekvő tényként jöhet számításba, hogy a városok nem rentábilis beruházásokat valósítottak meg (lásd monumentális építkezések birodalomszerte),⁴⁹ amelyek hiteleinek visszafizetésére a császárok vagy a pénzrontás eszközeit használták, vagy egyre nagyobb adóterheket raktak az emberek nyakába. (Ez utóbbira a növekvő

Polgári Szemle · 7. évfolyam 5–6. szám

katonai kiadások miatt önmagában is szükség lett volna.) A pénzrontás oda vezetett, hogy a 3. századra megszűnt a pénzbe vetett bizalom, és vele együtt a pénzgazdálkodás is. Helyébe visszaállt a cserekereskedelem,⁵⁰ természetesen alacsonyabb kibocsátási szint mellett (Fischer-egyenlet: $MV=PY$). Ezzel párhuzamosan az adóbevételek beszedésének jobb hatásfoka érdekében növelni kellett a közigazgatás létszámát,⁵¹ ami további improduktív munkaerő alkalmazását jelentette.

Ezek a folyamatok elvezettek oda, hogy a kereskedelem és az ipar a városokban leállt, és a nagybirtok maradt az egyedül tovább élő gazdálkodási forma.⁵² Annak érdekében, hogy biztosítani lehessen ennek működését, szükségessé vált a 4. században a nagybirtokon dolgozó bérlők (colonusok) röghöz kötése.⁵³ Így alakult ki az a jobbágyság, akik egyre több vonatkozásban uraik joghatósága alá kerültek. Ebben a korban a római társadalom elidegenedett saját államrendszerétől, és létrejöttek azok a társadalmi-gazdasági viszonyok, melyek továbbvezetnek bennünket a középkorba.⁵⁴ Ez azonban mindaddig nem következett el, amíg a római cégér 476-ban le nem hullott a Birodalom nyugati feléről, holott ez már korábban is bekövetkezhetett volna, mivel a középkori viszonyok már jóval korábban készen álltak.

A MÚLT TANULSÁGAI A 2008-AS VILÁGVÁLSÁG SORÁN

Megítélésem szerint az eddig leírtakban számos olyan jelenségre igyekeztem felhívni a figyelmet, amiket a közvélemény jelenleg a 2008-as világválság előidézőjeként tart számon. Zárásként ezeket szeretném röviden összefoglalni, hogy a múltból tanulva a jövőben kerüljük azokat a viselkedési formákat, amik hasonló válságokat idézhetnek elő.

Reálgazdasági oldalról ennek a mostani válságnak az egyik kirobbanató tényezője az volt, hogy olyan méretű ingatlanberuházások valósultak meg hitelből, melyek megtérülését az ingatlanpiac már nem tudta biztosítani. Ez a reálgazdasági tény ásta alá azután pénzügyi oldalról az elsődleges és másodlagos jelzálogpiacok eszközeinek fundamentumait, amik a másodlagos jelzáloglevelek árfolyameséséhez és a másodlagos jelzálogpiac összeomlásához vezettek. Hasonló volumenű ingatlanberuházásra már a Római Birodalom is szolgáltatott példát, amikor is a birodalom patrícusai sportot űztek abból, hogy melyik város tud impozánsabb középületet vagy palotát építeni. Mivel ezek a beruházások

Prekovits András – Ókori gazdasági rendszerek és a 2008-as világválság

fényűző beruházások voltak, és semmiképpen sem voltak rentábilisak, így az ezekre felvett hiteleket csak újabb adókkal lehetett visszafizetni, amik viszont azt jelentették, hogy ezek a gazdaság más szegmenseitől vonták el az éltető keresletet. Nagy tanulság a jövőre nézve, hogy csak olyan beruházásokat valósítsunk meg, amik azután kitermelik a saját költségeiket, vagy ha az adott beruházás erre természeténél fogva képtelen – például középületek –, akkor ezek aránya ne lépje túl a gazdaság eltartóképességét. Ebben a mostani válságban a lakó- és üzleti ingatlanok váltak a gazdaság azon beruházásaivá, amelyekre már nem akadt kereslet, így azokat sokkal kisebb volumenben kellett volna megvalósítani, a felszabaduló erőforrásokat pedig hagyni kellett volna, hogy oda áramoljanak, ahol azok jövedelmezőek tudnak maradni.

A túlzott beruházások felvetik annak a kérdésnek a közgazdasági megvizsgálását, hogy mikor helyes tovább nyújtózkodnunk annál, mint ahogy a takarónk ér, vagyis mikor helyes eladósodnunk. Egy dolgot fontos tisztáznunk ezzel kapcsolatban, amire Athén történelme tökéletesen rávilágít. Ez pedig az, hogy az eladósodás sok esetben kényszerűségből történik, vagyis nem (csak) szabad választás eredménye. Ezt az eladósodást pedig az is indukálhatja, hogy az adott piaci viszonyok az adott piaci szereplő teljesítményéért kevesebb ellenszolgáltatást tesznek lehetővé, mint amire a piaci szereplőnek szüksége van. Ez pedig hitelfelvételbe kergetheti be az érintettet, amit olyan csalfa remények is táplálhatnak, hogy a jövőben a piaci szereplő a gazdasági rendszer valamilyen változása miatt képes lesz a felvett hitelt visszafizetni. Athénban Szolónt megelőzően a mezőgazdasági termelők így adósították el földjeiket, mely hitelek viszont fogyasztásra mentek el, így a hitelfelvevőknek esélyük sem volt azok kamatainak kitermelésére. Ez pedig azért történt így, mert a mezőgazdasági termelők alapvetően szegénységben éltek, így nem volt lehetőségük arra, hogy ezeket a hiteleket ne fogyasztásra, hanem beruházásokra fordítsák. Nem véletlen, hogy a Szolón által bevezetett teherlerázás intézménye olyan horderejű volt és akkora társadalmi igényt elégített ki, hogy Szolónt az ókor a hét görög bölcs egyikévé avatta. Tette pedig ezt az ókor részben azért, mert Szolón a jövőre nézve azt is megtiltotta, hogy ezeket a földeket megterheljék, ezáltal pedig elejét vette, hogy hasonló eladósodási spirál beindulhasson.

Rómában is próbálkoztak hasonlókkal, hogy a gazdagok rovására az eladósodottakat tulajdonhoz juttassák, viszont az intézkedéssel nem pá-

Polgári Szemle · 7. évfolyam 5–6. szám

rosult elidegenítési és terhelési tilalom, így Praeneste szerint 20 év alatt a korábbi tulajdonosok visszaszerezték földjeiket. Nem szándékom állást foglalni abban a kérdésben, hogy egy teherlerázás és azokhoz kapcsolódó intézkedések helyesek-e, vagy sem. Amire fel akarom hívni a figyelmet, az csupán az, hogy *egy adósságspirálból nem lehet kikerülni pusztán azáltal, hogy az adósságot eltörlik*. Mert ettől ugyanis még nem változnak azok a körülmények, amelyek az adósságspirált beindították. Vagyis könnyen elképzelhető, hogy jóllehet az adósságot eltörlik, a szabadult adós néhány éven belül ismét csak azon veszi észre magát, hogy újból el van adósodva. A görög út Kr. e. 500 körül azért lett sikeres, mert a teherlerázás mellett olyan új gazdasági ágazatokat is beindított, amik egyfelől kárpótolták a hitelezőket, akiknek a kintlévőségeit törölték, másfelől ösztársadalmi szinten nagyobb kibocsátást tettek lehetővé, amiből azután minden athéni nagyobb arányban részesült. A római teherlerázás ezzel szemben egy olyan megoldás volt, ami nem párosult egy tágabb rendszer-rekonfigurációval, így tehát néhány évtizeden belül a korábbi viszonyok visszaálltak. Ezek olyan tanulságok és kérdések, amiket megítélésem szerint mindenképpen figyelembe kell venni a jelenlegi eladósodottság problematikájának vizsgálata során, mert a helyzet sokkal komolyabb annál, semmint inflációval és újabb adó kivetésével kezelhető lenne. Ez utóbbiak – ahogy láttuk – pozitív irányú strukturális változások előidézésére nem képesek. Az ókori görögök ezt már észrevették, így munkásságuk vizsgálatát célszerű lenne nemcsak a filozófia és a művészetek irányából közelítenünk, hanem azt a közgazdaságtanra is ki kellene terjesztenünk.

JEGYZETEK

- ¹ Alfred Zimmern: *The greek commonwealth*. Oxford University Press, 1911, 1969, 59–61. o.
- ² Mezopotámiával kapcsolatban Oppenheim fogalmazza meg azt a kijelentést, hogy „a királyi székhelyen kívül a városok nyomorban éltek”. A. Leo Oppenheim: *Az ókori Mezopotámia*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982, 158. o.
- ³ Havas László–Hegy W. György–Szabó Edit: *Római történelem*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007, 259. o.
- ⁴ Oppenheim, i. m. 122. o.
- ⁵ Josef Klíma: *Mezopotámia*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983, 84. o.
- ⁶ Uo. 82. o.

Prekovits András – Ókori gazdasági rendszerek és a 2008-as világválság

- ⁷ Oppenheim, i. m. 70. o.
- ⁸ Herber Attila–Martos Ida–Moss László–Tisza László: *Történelem 1.* Budapesti Eötvös József Gimnázium, Budapest, 1993, 1994, 72. o.
- ⁹ Uo. 79.o.
- ¹⁰ Uo. 83.o.
- ¹¹ Uo. 75. o.
- ¹² Uo. 71. o.
- ¹³ Oppenheim, i. m. 109. o.
- ¹⁴ Klíma, i. m. 132–134. o.
- ¹⁵ Uo. 141. o.
- ¹⁶ Herber et. al., i. m. 73. o.
- ¹⁷ Uo. 83. o.
- ¹⁸ Uo. 110–112. o.
- ¹⁹ Oppenheim, i. m. 92. o.
- ²⁰ Kákósy László: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája.* Osiris Kiadó, Budapest 2005, 46. o.
- ²¹ Herber et. al., i. m. 102. o.
- ²² Uo.
- ²³ Kákósy, i. m. 74–78. o.
- ²⁴ Uo. 107–111. o.
- ²⁵ Zimmern, i. m. 229. o.
- ²⁶ Uo. 115–116. o.
- ²⁷ Uo. 237–239. o.
- ²⁸ Uo. 226. o.
- ²⁹ Uo. 108. o.
- ³⁰ Uo. 111. o.
- ³¹ Uo. 190. o.
- ³² Uo. 179. o.
- ³³ Uo. 113–14. o.
- ³⁴ Havas et. al., i. m. 60. o. és 707.o.
- ³⁵ Uo. 83–84. o.
- ³⁶ Uo. 119. o.
- ³⁷ Uo. 165. o.
- ³⁸ Tenney Frank: *An economic history of Rome.* Jonathan Cape, London, 1927, 63. o.
- ³⁹ Havas et al., i. m. 106. o.
- ⁴⁰ Uo. 177. o.
- ⁴¹ Uo. 228. o.

Polgári Szemle · 7. évfolyam 5–6. szám

⁴² Uo. 261–263. o.

⁴³ Uo. 275–285. o.

⁴⁴ Frank, i. m. 173. o.

⁴⁵ Alföldy Géza: *Római társadalomtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 75. o.

⁴⁶ Uo. 140. o.

⁴⁷ Uo. 289. o.

⁴⁸ Uo. 96–99. o.

⁴⁹ Alföldy, i. m. 155. o.

⁵⁰ Havas et al., i. m. 555. o.

⁵¹ Alföldy, i. m. 162. o.

⁵² Uo. 176. o.

⁵³ Havas et al., i. m. 766. o.

⁵⁴ Alföldy, i. m. 176–177. o.

